

**DEMOCRATIE,
EMPATHIE &
WEDERKERIGHEID**

Pieter Heerma

De keuze voor een
samenleving van
'minder ik en meer
wij'

We leven in een tijd die onder hoogspanning staat. Sinds het begin van deze eeuw lijken we van de ene crisis in de andere te rollen. De bankencrisis, de eurocrisis, terreuraanslagen, de verandering van het klimaat, de stikstofcrisis, de vluchtelingencrises, de coronapandemie en sinds begin dit jaar de oorlog in Oekraïne als gevolg van grote verschuivingen in de geopolitieke verhoudingen, die in heel Europa heeft geleid tot een gascrisis.

Al deze crises hebben hun weerslag op onze eigen samenleving, met een toegenomen onzekerheid en wantrouwen tot gevolg. Migratie en integratie zorgen voor een permanent verhit debat. Economische ongelijkheid en een onzeker vooruitzicht drijven een wig tussen winnaars en verliezers van de globalisering. Een vaste baan of een eigen woning is voor steeds minder mensen weggelegd. En daar bovenop hebben corona, de toeslagenaffaire, de stikstofcrisis en de aardbevingen in Groningen het publieke vertrouwen in overheid en politiek behoorlijk aangetast.

De boosheid en onvrede richt zich op de politiek en de overheid, die door al deze problemen steeds minder in staat lijken om het hoofd te kunnen bieden aan de grote uitdagingen van deze tijd. De samenleving als een kluwen wol: als je aan één draad trekt, raakt de hele boel steeds verder in de knoop. De onvrede over de politiek vertaalt zich in een versplintering van het politieke landschap, een sterke polarisatie in onderlinge verhoudingen en een verharding en verruwing van het debat dat daardoor helemaal vastloopt.

Dat maakt de democratie fragiel. Ook de onze. In zijn laatste boek roept oud-minister Ernst Hirsch Ballin op tot 'waakzaamheid', omdat een democratische rechtsstaat in verval kwetsbaar is voor de verleiding van autoritaire leiders. Die kwetsbaarheid roept de fundamentele vraag op hoe wij in een tijd van globalisering, grote veranderingen en gespannen maatschappelijke verhoudingen onze democratie overeind houden. Die vraag moeten we onder ogen zien, omdat democratie en rechtsstaat geen vanzelfsprekendheid zijn, maar vragen om permanente aandacht en zorg.

Het eind vorig jaar verschenen onderzoek Atlas van afgehaakt Nederland brengt het maatschappelijk ongenoegen nauwkeurig in kaart. Het laat zien dat de onvrede groter is waar mensen meer langs elkaar heen leven. Dit verlies aan sociale verbanden leidt tot isolatie en eenzaamheid. Mensen trekken zich terug in hun eigen bubbel en voelen zich geen onderdeel meer van een groter geheel. Van de gemeenschap die we met elkaar vormen, of zouden moeten willen vormen.

Mensen haken af omdat zij het gevoel hebben dat de politiek er niet meer voor hen is of voor hen het verschil kan maken. Zij missen een gevoel van bescherming, erkenning en solidariteit in een samenleving waar de mensen die het al goed hebben, steeds opnieuw aan het langste eind van het touw lijken te trekken. In een diplomademocratie wordt hun stem onvoldoende gehoord in het politieke debat en worden hun zorgen onvoldoende gezien.

Ondertussen is het politieke debat in de Tweede Kamer zelf het toonbeeld geworden van een democratie in crisis. Wantrouwen, scheldpartijen en regelrechte bedreigingen bepalen het nieuws uit Den Haag. Tegenstellingen worden uitvergroot en politieke tegenstanders zwart gemaakt. Nieuwkomers opereren als 'mini-zuiltjes', schreef Trouw-columnist Stevo Akkerman, 'ieder in zijn eigen wereld [...] met eenzelfde claim op de eigen waarheid. En met minder begrip van pluriformiteit, tolerantie en democratie'. In plaats van fundamentele debatten over taaie wetgeving, verliest de agenda zich steeds in de waan van de dag en het zoveelste debat over de "nieuwe

bestuurscultuur". Deze politieke cultuur trekt zichzelf steeds verder in de knoop, waardoor onze democratie dreigt af te glijden naar een ochlocratie, waar de onderbuik regeert en de hardste schreeuwers winnen. Daarvoor moeten we waakzaam zijn.

Onvrede

Om de knoop te kunnen ontwarren en het tij te keren, moeten we ons grondig verdiepen in de vraag hoe we hier zijn gekomen. Waardoor lijken de tegenstellingen in de samenleving zich steeds verder te verdiepen en waarom is de politiek niet meer bij machte dit te keren?

De oorzaken hiervan zijn divers, maar hangen wel met elkaar samen. We leven in een tijd van grote veranderingen die elkaar steeds sneller opvolgen. Wie terugkijkt op de afgelopen twintig jaar ziet een aaneenschakeling van kansen én bedreigingen, baanbrekende uitvindingen, onverwachte gebeurtenissen en regelrechte crises: van 9/11 tot de doorbraak van internet, social media en de smartphone; van de voortdurende globalisering tot het verlies aan een gevoel van *belonging*.

Sociologen zien deze versnelling van veranderingen als het belangrijkste kenmerk van de moderne tijd. Het gaat niet alleen om de snelheid van innovaties, maar ook om de verandering van waarden, maatschappelijke instituties en het tempo van ons eigen leven. De tragiek van de moderne mens is dat hij steeds sneller leeft, minder tijd heeft en meer zorgen.

Die permanente ratrace heeft een prijs. Uitputting ligt op de loer. De uitputting van de aarde en het klimaat, de eindigheid van grondstoffen en de risico's voor een gezonde leefomgeving. In onze samenleving onder hoogspanning zien we steeds kortere lontjes, rellen om te rellen, onbegrip en een toename van eenzaamheid en psychische problemen onder jong en oud.

Een belangrijke motor achter de mondiale versnelling ligt in de dominantie van het marktdenken dat in de jaren tachtig van de vorige eeuw ontstond. De liberale consensus van individuele vrijheid, marktwerking en een kleine overheid, heeft decennia lang de westerse wereld vormgegeven. Als we allemaal ons eigen belang zouden nastreven zou dat het algemeen belang ten goede komen. Ieder voor zich en de staat voor ons allen.

De keuze voor de vrije markt betekende een enorme impuls voor de welvaart, de economie en innovatie. Winst werd de belangrijkste waarde en drijfveer voor een spectaculaire vernieuwing van de wereld om ons heen. Globalisering en automatisering hebben de economie drastisch veranderd. Communicatie- en informatietechnologie hebben mensen wereldwijd sterker verbonden dan ooit. De wereldhandel vertienvoudigde in twintig jaar tijd en zorgde voor een forse daling van het aantal mensen dat mondiaal in extreme armoede leeft.

De keerzijde laat zich op wereldschaal lastiger meten, maar wordt zichtbaar op het niveau van de samenleving. Ook in ons land. De nadruk op individuele vrijheid heeft geleid tot een prestatiesamenleving, waarin mensen als concurrenten tegenover elkaar staan. De ongelijkheid tussen 'winnaars en verliezers' nam toe, waarbij vooral de traditionele middenklasse in westerse democratieën het kind van de rekening was. Zij droegen de lasten en deelden het minst mee in de opbrengsten.

Het marktdenken heeft ook het publieke domein versmald en verschaald. Onderwijs en zorg kampen permanent met personeelstekorten. Een betaalbare woning in de stad is niet meer te vinden. Wie het zich wel kan veroorloven, kan de verschraling ontwijken door extra bijles voor zijn kinderen te kopen, ouderenzorg in een particulier huis of een snellere medische behandeling in een privékliniek.

In de meivakantie was de tweedeling op de arbeidsmarkt pijnlijk zichtbaar op Schiphol. Het gegoede deel van Nederland stond voor een “wilverdiende” voorjaarsvakantie urenlang in de rij, omdat er te weinig mensen waren die voor een laag loon of een onzeker nul-urencontract de bagage moeten afhandelen of de security-check doen. Met het schaamrood op de kaken moest de luchthaven toegeven dat zij de problemen niet had kunnen voorkomen, omdat deze taken – uit efficiencyoverwegingen – waren uitbesteed aan onderaannemers.

De marktdominantie en het rendementsdenken hebben ook de rol en het beeld van de overheid grondig veranderd. De verzorgingsstaat werd stap voor stap afgebouwd. Vadertje Staat kreeg door deregulering en privatisering steeds minder te zeggen, maar in een tegengestelde richting had diezelfde overheid steeds meer regels en bureaucratie nodig om als marktmeester te kunnen optreden. Beide richtingen versterkten het beeld van een overheid die niet meer in staat is om de problemen van deze tijd te kunnen adresseren. Het toeslagenschandaal is het pijnlijke dieptepunt, dat laat zien dat een technocratisch systeem zonder moraal niet de bescherming en ondersteuning biedt waar burgers op rekenen. Doelmatigheid leidt vaak niet tot rechtvaardigheid.

Tenslotte heeft het doorgeslagen individualisme ook onze manier van samenleven aangetast. Maatschappelijke structuren en verbanden als vakbonden, verenigingen en kerken vormden altijd de buffer tussen de burger en de overheid. Die structuren zijn weggefallen. In de ogen van neoliberalen waren gemeenschappen achterhaald. ‘Er bestaat niet zoiets als een samenleving’, zei Margaret Thatcher. De vrijheid van het individu werd ontkoppeld van de verantwoordelijkheid die het samenleven met zich meebrengt. In die verweesde samenleving trokken mensen zich terug in de eigen bubbel en maakte solidariteit plaats voor identiteit.

In een tijdsbestek van enkele generaties is de verticale verzuiling van de wederopbouw gekanteld in een even stringente horizontale verzuiling langs de lijnen van opleidingsniveau, vinkjes en verdiensten. De afstand tussen deze zuilen groeit, net als het onderlinge onbegrip. 'Laagopgeleiden voelen zich vaak weggezet alsof ze tokkies zijn', zei de Rotterdamse socioloog Jeroen van der Waal in de Volkskrant. 'Wie zijn die mensen?', verzuchtte Sigrid Kaag in een VPRO-documentaire bij het zien van een gunstige peiling voor Baudet.

Het terugtrekken in de eigen groep leidt onherroepelijk tot verwijdering of zelfs vijanddenken. Onbekend maakt onbemind. 'Iedere uiting wordt een protestkreet, een blijk van ontzetting en verontwaardiging. Debat en dialoog zijn uitgesloten', schreef Bas Heijne in 2016. In die constatering schuilt de ware valkuil van het neoliberalisme: in plaats van een vrije samenleving van gelijkwaardige, autonome individuen is de opbrengst een broze verzameling van identiteiten, die langs elkaar heen leven en de andere steeds minder (willen) begrijpen of verstaan.

Ommekeer

Deze samenleving onder hoogspanning heeft een beperkte houdbaarheid. Het leidt op termijn vanzelf tot maatschappelijke ontwrichting. Daarom is het nodig om de spiraal naar beneden om te zetten in de weg omhoog. Dat brengt ons terug naar de vraag hoe we in deze tijd van grote veranderingen en polarisatie de democratie overeind houden.

In zijn nieuwste boek stelt de Duits-Amerikaanse journalist Yasha Mounk dat de democratie niet alleen wordt bedreigd door de opkomst van het populisme, maar ook door het pessimisme van de gevestigde politiek. Teveel partijen zijn te lang meegegaan in de liberale markfilosofie, ook het CDA. Dertig jaar individualisme heeft de samenleving tekort gedaan. Daarom moet het politieke midden met een beter

alternatief komen om de huidige onvrede te keren. De weg omhoog zal de nodige tijd kosten, maar vraagt vooral om een andere manier van denken en doen, in zowel de politiek als de samenleving.

In de eerste plaats begint de ommekeer met een radicaal afscheid van het individualisme. De mens is geen individualist, die alleen maar gericht is op het eigen belang. Vanaf onze geboorte zijn we sociale wezens, uniek als individu maar gericht op de ander in al ons doen en laten. We groeien op in een gezin, een familie en de buurt waar we wonen. We maken vrienden en volgen onderwijs met leeftijdsgenoten en als volwassenen realiseren we ons steeds weer dat we de ander nodig hebben voor de realisatie van onze eigen levensplannen.

Het liberale idee dat ieders streven naar eigen belang aan het algemeen belang ten goede komt is onjuist. Op de premisse 'ieder voor zich en de staat voor ons allen' kun je geen samenleving bouwen. Het heeft mensen van elkaar vervreemd en als concurrenten tegenover elkaar gezet. Samenleven vereist in de eerste plaats empathie, het vermogen om je te verplaatsen in de ander. Dat vermogen tot empathie zit diep in ons en is nauw verbonden aan het principe van wederkerigheid: ik ben er voor jou, omdat ik weet dat jij er voor mij wilt zijn.

Empathie en wederkerigheid zijn de basiswaarden van iedere vorm van menselijke relaties en daarmee cruciale voorwaarden voor elke samenleving. Empathie en wederkerigheid zijn het fundament voor een moreel bestaan dat ons in staat stelt om te gaan met verschillen en respectvol om te gaan met mensen met een andere achtergrond, religie of levensovertuiging. Empathie en wederkerigheid zijn dan ook niet vrijblijvend, maar vragen om verantwoordelijkheid van ons. In een samenleving van geven en nemen, van rechten en plichten.

Bovendien stellen empathie en wederkerigheid ons in staat om opnieuw de solidariteit op te brengen met de kwetsbaren in onze samenleving. Juist het onderscheid tussen

'winnaars' en 'verliezers' – openlijk of onuitgesproken – is een dodelijk gif voor elke vorm van samenleven. Het voedt het egoïsme en is strijdig met het idee van een samenleving, waarin iedereen mee kan doen. Zeker nu, in een tijd van grote veranderingen moeten we staan voor een samenleving van gelijkwaardigheid, waarin iedereen naar vermogen mee kan doen en een bijdrage kan leveren. In die zin is de huidige onvrede vooral een luide schreeuw om meer saamhorigheid en gemeenschapszin, om 'minder ik, meer wij'.

De erkenning dat we altijd elkaar nodig hebben vraagt vervolgens om het herwaarderen van de morele verantwoordelijkheid tot samenwerking. Nederland is altijd een samenleving geweest van landsdelen, groepen en minderheden en dat zijn we nog. Het is de historische traditie van ons poldermodel, waar boeren, landheren en bestuurders de handen ineensloegen om nieuwe polders droog te leggen, waardoor ons land vooruitkwam. Zelfs in de diep verdeelde, verzuilde samenleving van de eerste helft van de vorige eeuw, was de grondgedachte van de pacificatie dat de toppen van de zuilen volgens strikte spelregels konden samenwerken om grote problemen op te lossen.

Die traditie van verantwoordelijkheid en samenwerking moet terug in de politiek. Niet het eigen gelijk, maar het algemeen belang moet voorop staan. Het is een voorbeeldfunctie voor de politiek om de samenleving te laten zien dat partijen met verschillende opvattingen de democratie aanvaarden, dragen en ondersteunen als beste middel om de samenleving vooruit te brengen. Die democratische houding vergt oefening in een coöperatieve samenleving van besturen en verenigingen, waar je je inzet voor een gemeenschappelijk doel en leert dat je nooit volledig je zin krijgt. Pas dan snap je dat je altijd een ander nodig hebt om vooruit te komen.

Om die coöperatieve samenleving tot bloei te brengen moeten we de relatie tussen de burger en de overheid herijken. De burger van nu is geen 'willoze, gehoorzame en volgzame onderdaan', maar ook geen 'calculerende homo economicus'. Beide labels

zijn fundamenteel onwaar en hebben er mede toe geleid dat de overheid haar eigen burgers met wantrouwen en overmatige regelzucht ging bejegenen.

In een gezonde relatie tussen burger en overheid, wordt de burger gezien als iemand die, samen met anderen, iets wil maken van het eigen leven en de samenleving waar hij of zij onderdeel van is. Vrijheid is niet doen wat je zelf wilt, maar de vrijheid om het goede te doen. Daarbij hoort een overheid die ruimte laat, initiatieven stimuleert en oog houdt voor mensen die op eigen kracht moeilijk mee komen 'of het geluk niet hebben dat zij op anderen kunnen rekenen', zoals Kim Putters dat bij zijn afscheid zei. Daar hoort beleid bij dat meer vanuit mensen en hun omgeving redeneert. Maatwerk dat niet altijd past in het management- en spreadsheetsdenken, dat nog steeds domineert.

Die overheid is dienstbaar, heeft oog voor de menselijke maat en treedt krachtig op waar het algemeen belang dat vraagt. In het regeerakkoord van het dit kabinet geeft hiervoor de eerste aanzetten. We maken van volkshuisvesting weer een publieke taak en pakken de tweedeling op de arbeidsmarkt aan. Tegelijk is die overheid geen duizenddingendoekje, die elke oneffenheid weg kan poetsen. Dat is een verantwoordelijkheid, die de overheid niet waar kan maken zonder dat dit leidt tot een bureaucratisch monstrem dat de samenleving elke zuurstof ontnemt. In plaats daarvan moet de overheid haar rol als schild voor de zwakken weer overtuigend en betekenisvol invullen en langs die weg het vertrouwen herstellen dat niemand in onze samenleving achterblijft.

In die nieuwe verhouding hebben we behoefte aan nieuwe democratische instrumenten die de betrokkenheid van burgers bij de politiek en volksvertegenwoordigers van onderop vergroten. Ombudspolitiek is geen vies woord, maar behoort tot het wezen van de representatieve democratie. Politiek is geen voorrecht voor hoogopgeleiden, maar werkt alleen als ieders stem wordt gehoord en als de zorgen en problemen vanuit alle lagen van de samenleving in het debat aan de

orde komen. Dit kan door de Tweede Kamer – in ieder geval voor een deel – regionaal te verkiezen om de band tussen kiezer en gekozene te versterken. Een regionaal Kamerlid is zichtbaar, herkenbaar en aanspreekbaar en daarmee minder anoniem in de Haagse arena.

Maar er is meer nodig. Deze tijd vraagt om actieve en positieve betrokkenheid. Denk aan de zogeheten burgerberaden, waarbij – los van politieke partijen – burgers onafhankelijk meepraten over de grote vragen van deze tijd. Op lokaal niveau wordt er in ons land al mee geëxperimenteerd en voorbeelden in Duitsland, Frankrijk en Ierland laten zien dat dit instrument ook kansrijk is om het draagvlak en legitimatie voor grote transitie te vergroten.

De omslag van minder ik naar meer wij vraagt het nodige van ons individueel, van onze samenleving en van de overheid. De negatieve kant van dertig jaar doorgeschooten individualisering en neoliberalisme is een erfenis die niet zomaar is weggewerkt. Voor deze ommekeer is het daarom ook belangrijk dat de politiek om in woord en daad een nieuw toekomstperspectief schetst voor de samenleving. Mounk spreekt over een 'inclusief patriotisme' als gedeelde lotsbestemming, waar mensen zich in herkennen, door verbonden weten en bij willen horen.

Een dergelijk narratief voor samenleven gaat over heden, verleden én toekomst. Mounk ziet een 'samenleving waarin burgers trots zijn op hun collectieve verrichtingen, onbekenden met open blik tegemoet treden en in staat zijn om werkelijke onderlinge solidariteit in stand te houden'. We moeten het gevoel versterken dat we bij elkaar horen en samen één toekomst delen. We zijn het aan elkaar en de generaties na ons verplicht daar het beste van te maken. Dat gevoel van gezamenlijke trots gaat verder dan de Oranje-gekte tijdens een WK; het gaat om het gevoel trots te zijn op wat we met elkaar in dit land voor elkaar krijgen. Iedere dag weer.

Slot

Mondiale ontwikkelingen als globalisering, technologisering, migratie of klimaat hebben we maar in zeer beperkte mate in eigen hand. Zij zijn onderdeel van de tijd waarin we leven. Ze uit de weg gaan kan evenmin. Daarvoor is de prijs die wij of de generaties na ons betalen te hoog.

Wat we wel kunnen doen is onze eigen samenleving versterken, het onderling vertrouwen herstellen en het besef doen herleven dat wij met elkaar een toekomst delen. Deze verantwoordelijkheid van zorg voor elkaar, empathie en wederkerigheid is het antwoord op de zinloze weg van polarisatie en verharding. Het is de keuze voor een samenleving van 'minder ik en meer wij' als nieuw gemeenschappelijk ideaal. Alleen door samenwerking en saamhorigheid kunnen we onze vrijheid, recht en vrede in de democratische rechtsstaat duurzaam behouden.

Pieter Heerma